

Uloga ljudskog čimbenika u revitalizaciji slavonskog sela i poljoprivrede

Antun Šundalić

Ekonomski fakultet, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Hrvatska

E-mail: antun.sundalic@os.hinet.hr ili tuna@oliver.efos.hr

SAŽETAK U ovom radu, izloženom na II. znanstvenom skupu s međunarodnim sudjelovanjem Hrvatskog agroekonomskog društva "Izazovi hrvatskoj poljoprivredi na početku XXI. stoljeća" (Poreč, 8.-11. studenoga 2000.), autor istražuje izgled slavonskoga sela da u uvjetima postsocijalističke tranzicije i globalizacije dobije visokoobrazovane stručnjake za poljoprivredu i gospodarstvo. Premda Slavoniju više obilježava ruralnost nego urbanost, u slavonskom je gospodarstvu poljoprivreda od sekundarnog značenja. Seosko je stanovništvo sve manje orijentirano na poljoprivredu kao osnovnu životnu djelatnost, a način života u slavonskome selu je sve teže označiti seoskom kulturom. Autor ovakvo stanje drži posljedicom tranzicijskih promjena, agresije 1991.-1992. i okupiranosti značajnog dijela Slavonije i cijele Baranje, te modernizacije koja smanjuje potrebu za aktivnim poljoprivrednim stanovništvom.

Dok je nekada selo svojom ključnom djelatnošću - poljoprivredom - bilo neposredno usmjereno na prirodu i o njoj ovisilo, danas je ta primarna veza zasjenjena ovisnošću sela i poljoprivrede o gospodarskoj politici, koja - što je posebice razvidno u instrumentariju agrarne politike - poljoprivredu i selo ostavlja "na čekanju". Od aktualne se hrvatske vlasti očekuje novo pozicioniranje sela i poljoprivrede u društvenom razvoju (u strategiji globalnog razvitka), te kvalitetna demografska politika i novi poticaji razvoja poljoprivrede kroz primjenu znanstveno-tehnoloških dostignuća artikulirani poljoprivrednom i tehnološkom politikom, jer je njihov instrumentarij (primjeren novom društvenom i gospodarskom kontekstu) uvjet zadržavanja mladoga stanovništva u selu. U svemu tome je ipak ključan činilac ljudski faktor - *obrazovan stručnjak za poljoprivredu i gospodarstvo*. Hoće li ga selo dobiti u obliku adekvatne profesije (korpus stručnog znanja i umijeća, općih društvenih znanja i etike) djelomičan odgovor daje pregledno istraživanje provedeno na kvotnom uzorku od 150 studenata Poljoprivrednoga i Ekonomskog fakulteta

Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Kako je selo privlačno svega četvrtini budućih agronoma i ekonomista, kako ih manje od trećine profesionalnu perspektivu vidi u selu a tek četvrtina ih svoju perspektivu vezuje uz oživljavanje poljoprivrede i seoskog gospodarstva, autor drži da poljoprivreda neće dobiti stručnjake i smatra upitnim smisao njihovog studija.

Ključne riječi: revitalizacija, ljudski čimbenik, deagrarizacija, deruralizacija.

Primljeno: 11. svibnja 2001.

Prihvaćeno: 18. lipnja 2001.

1. Uvod: okolnosti globalizacije

Svijet kao globalno selo - sintagma je kojom je inaugurirano informatičko doba, doba sofisticirane tehnologije i brze, virtualne i fizičke, komunikacije. Globalizacija kao proces unificiranja standarda zahvatila je sve razine svjetske komunikacije. Primjerice, kada je riječ o *politici*, posebice se vodi računa o učincima određenih odluka, barem za izvjesnu regiju ako ne za čitav svijet; *gospodarstvo* se ravna prema stanju na svjetskom tržištu koje postaje ključan faktor gospodarskih proboja ili blokada nacionalnih ekonomija; *kultura* je nacionalno obilježje podredila civilizacijskom kodu postmoderniteta, koji pojedinca postavlja iznad socijalne datosti. Možemo reći da "mekdonaldizacija" prodire u sve razine društvenoga života, afirmirajući učinkovitost, isplativost, predvidljivost i kontrolu kao mjerila uključivanja u globalno društvo (Ritzer, 1996: 9). Dakako, ove procese kreiraju najrazvijenije zemlje, pa one samim time od njih imaju i najveću korist. Tehnološki i demokratski nerazvijene zemlje, zbog opasnosti od izoliranosti, prihvaćaju igru uključivanja u globalne procese, premda je njezin ishod za njih unaprijed poznat kao gubitnički ali ipak i obećavajući.¹

Kada se govori o globalizaciji, misli se na nova obilježja kapitalističkog razvoja, koja su posebice uočljiva u zadnja dva desetljeća (a po nekima i tri decenija): porast broja snažnih ne-Zapadnih kapitalističkih privreda (Japan, Tajvan, Južna Koreja, Hong Kong) s kojima se Zapad povezuje investicijski, proizvodno i potrošački, rast globalnog tržišta (osobito visokotehnoloških proizvoda), propast socijalističke privrede, razvoj informacijske tehnologije i kontrole korporacija nad njom, pretvaranje znanja u ključnu robu, reorganizacija svjetskoga financijskog sustava (s jedne strane centralizacija globalne financijske moći a, s druge, decentralizacija financijskih aktivnosti), te gubljenje moći države pred internacionalnim korporacijama (Leonard, 1997.: 115-118).

¹ Na primjeru Europske unije, Dariusz Aleksandrowicz opisao je ovaj proces riječima: "Za zemlje koje pripadaju centru, proces integracije istovremeno znači nenasilno širenje modela koji je, u najmanju ruku, blizak onome što određuje kolektivne identitete koji u njima dominiraju. No za periferne zemlje taj proces znači da se one moraju promijeniti i ustoj se odreći velikog dijela svoga izvornog identiteta u korist novoga" (Aleksandrowicz, 1998: 91).

Globalizaciju treba shvaćati procesom širenja međuovisnosti društava u svijetu. Tu, dakle, nije riječ o stvaranju svjetskog jedinstva, nego prije o preuređenju odnosa u svijetu, što prati još veće produbljivanje nejednakosti između industrijaliziranoga i tzv. trećega svijeta (Giddens, 1993.: 528, 534). Koje su to negativne posljedice globalizacije? Globalizacija je - uslijed primjene visoke tehnologije - donijela porast nezaposlenosti, ona često političke interese stavlja ispred humanih, a jača i individualističku svijest na štetu zajedništva. Međutim, globalizacija plodi i pozitivnim učincima: stvaranjem multipolarnog svijeta, brzom komunikacijom, razmjenom informacija u medicini i znanosti, stvaranjem novih radnih mjesta u nerazvijenim zemljama, te jačanjem svijesti o zajedničkoj odgovornosti za prirodu.

Globalizacijski je zaživjela nova slika uspješnosti: stara predodžba o opstanku najposobnijega, zamijenjena je novom o opstanku najobavještenijega (najinformatiranijega). Stoga je informatizacija ulaznica svakoga društva u taj novi, globalni svijet.²

Ova slika stanja suvremenog društva ne ostavlja dovoljno mjesta priči o seljačkom društvu i kulturi. Mendrasova rečenica: "Seljak obrađuje zemlju da bi se prehranio: sva teorija seljačke ekonomije nije ništa drugo do komentar te lapidarne tvrdnje" (1986.: 62), opis je nekoga drugog (prošlog, tradicionalnog) društva, ili društva izvan aktualnih procesa globalizacije. Međutim, ova nas Mendrasova rečenica potiče na upit - postoji li seljak danas, je li seljačka ekonomija potpuno nestala pred tržišnom ekonomijom, tj. je li seljak ustuknuo pred poljoprivrednikom?

Time dotičemo i odnos tradicije i modernizacije, te njihove različite udjele u poljoprivredi i industriji, u selu i gradu. Po navici ćemo selu i poljoprivredi dodati više tradicije, a manje modernizacije, a za grad i industriju omjer će biti obrnut. Ova nas sviklost drži u zabludi, jer previdamo da je upravo selo doživjelo najveći slom tradicije: slom tradicije poljoprivrede, kao dominirajuće djelatnosti većinskoga seoskog stanovništva. Deagrarijacija i deruralizacija postale su stalni procesi kojima se mjerio razvitak i napredak društva. To se zbililo uslijed učinaka industrijalizacije i urbanizacije diljem Europe.

Vjekovnu učmalost, na koju je Europa navikla kroz dugi srednji vijek, uznemirilo je renesansno i prosvjetiteljsko viđenje nove stvarnosti. No, tehnološki tu je bilo malo pomaka. Tako Karl Polanyi piše: "Još od uvođenja pluga ... metode poljoprivrede su ostale bitno nepromijenjene u većem dijelu Zapadne i Srednje Europe sve do početka modernoga doba." Napredak je bio izrazit u politici, znanosti i kulturi, ali ne i u gospodarstvu (Polanyi, 1999.: 67). Gospodarske su promjene obilježene industrijskim revolucijama. Era industrijalizacije inaugurirala je proturječje između napretka i tradicije, industrije i prirode. Napredak je značio

.....
² Ovaj novi svijet već dobiva naziv "biotehnološko stoljeće", u kojemu je došlo do spajanja genetske i računalne revolucije, do komercijalizacije gentehnologije (proizvodnje života). Dakako, glavnu ulogu i ovdje imaju najbogatije i najrazvijenije zemlje (vidjeti J. Rifkin, 1999.: 27-28).

raskidanje s tradicijom (kojoj se ostavlja životarenje u ruralnom ambijentu), a industrija, kao mjesto i potvrda napretka, postavila je čovjeka gospodarom prirode. Takve su okolnosti sužavale prostor opstanka seljačkom društvu, koje je počivalo na ovisnosti čovjeka o prirodi, na poštivanju tradicije života lokalnog kolektiviteta (mjesne seoske zajednice), na relativnoj autarkiji ekonomskog sistema (Mendras, 1986.: 31). Tržišni odnosi postaju jednim od glavnih obilježja društvenog života, prožimajući ga tako duboko da se tradicionalno shvaćanje neodvojivosti rada i zemlje³ transformira u shvaćanje da je sve mjerljivo, a time i tržišno razmjenljivo. Tržišnom se uvjetovanošću seljak izgubio pred poljoprivrednikom, prije svega u izmijenjenom odnosu spram prirode: seljak se prilagođavao prirodi načinom i tehnologijom obrade, naseljem koje ne ugrožava okoliš, shvaćanjem zemlje majkom, odražavanjem prirodnog ritma na ritam društvenog života (Cifrić, 1993.: 4). Sve je to kod poljoprivrednika potisnula tržišna uvjetovanost. Zemlja (priroda) je prestala biti nešto čemu ljudi pripadaju, postala je nešto što se posjeduje, svedena je na količinsko stanje koje ima vrijednost u razmjeni. Isto se zbilo i s ljudima: susjedi su postali poslodavci ili nadničari, uzajamnost je zamijenjena nadnicom (Rifkin, 1999.: 63).

Usljed modernizacije života, uvjetovane industrijalizacijom i urbanizacijom, selo i seljaštvo ostaju gospodarski inferiorna društvena snaga. Razvoj i napredak društva ne vezuju se uz selo i poljoprivredu, nego uz industriju i rafiniranu tehnologiju kao glavna obilježja inovativnosti. Selo je sve više izostajalo iz koncepcije modernizacije i postalo je razvojna periferija suvremenog svijeta (Župančić, 1998.: 54).

2. Promjena smjera

Inferiorizacija sela i poljoprivrede u hrvatskom je društvu otpočela s razvojem industrije, a posebice brзом socijalističkom industrijalizacijom. Prinudu i diskriminacijski odnos prema selu i poljoprivredi na putu stvaranja radničke države pokazuju nesrazmjer cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda, obvezni otkup poljoprivrednih proizvoda radi prehrane gradskog življa, uključivanje seljaštva u izgradnju industrijskih i infrastrukturnih objekata i slično (Župančić, 1991.: 47). Sustavno degradiranje sela i poljoprivrede kroz desetljeća socijalističke skrbi za industrijalizaciju i radništvo imalo je višestruke posljedice za selo: zajedno s depopulacijom seoskih područja⁴ rasle su dnevne migracije selo - grad,

.....

³ "Tradicionalno, zemlja i rad nisu odvojeni; rad je dio života, zemlja ostaje dio prirode, život i priroda tvore jasnu cjelinu. Zemlja je stoga tijesno povezana s organizacijama rodbinstva, susjedstva, obrta i vjere - plemenom i hramom, selom, cehom i crkvom. Jedno 'veliko tržište' je mehanizam ekonomskog života koji obuhvaća tržišta za faktore proizvodnje. Budući da su ovi faktori nerazlučivi od elemenata ljudskih institucija, čovjeka i prirode, lako je vidjeti da tržišno gospodarstvo pretpostavlja društvo čije su institucije podređene zahtjevima tržišnog mehanizma" (Polanyi, 1999.: 209).

⁴ Znakovit je primjer kretanje broja stanovnika Istočne Hrvatske u razdoblju 1948.-1991.: dok se gradsko stanovništvo povećalo za 124 %, seosko se smanjilo za 4,2 %. To istodobno znači da se udjel gradskog pučanstva povećao za 73,6 %, a seosko smanjio za 26 % (Živić, 1998.: 115-116).

povećavao se polutanski sloj seljaka-radnika, sve su bila malobrojnija kućanstva koja su živjela samo od poljoprivrede, a infrastrukturna neopremljenost sela poticala je mlade da svoju budućnost traže u gradovima i nepoljoprivrednim djelatnostima.

Posljednja tri popisa stanovništva (1971., 1981. i 1991. godine) pokazuju trend drastičnog smanjivanja poljoprivrednog stanovništva Republike Hrvatske. Ovaj se trend može dvoznačno shvatiti: pokazateljem razvoja sekundarnog i tercijarnog sektora, pa time i pokazateljem razvoja i napretka društva, ali i pokazateljem deagrarnizacije izazvane teškim uvjetima života od poljoprivrede (tablica 1.).

Tablica 1.
Poljoprivredno stanovništvo Republike Hrvatske prema popisima 1971., 1981., 1991.

Popisi	Ukupno poljoprivredno stanovništvo	
	Broj	Indeks (1971.=100)
1971.	1,211.999	100,00
1981.	667,696	55,09
1991.	409,647	33,80

Izvor:
Popis stanovništva 1991., Zagreb, DZSRH, 1994., knj. 6 (Dokumentacija 886)

Dakako, ova se shvaćanja ne isključuju. Pače, hrvatsko se društvo po trendu smanjenja broja poljoprivrednih stanovnika⁵ ne izdvaja iz razvijenog svijeta. Međutim, Hrvatsku iz kruga zemalja s niskim udjelom poljoprivrednog u sveukupnom stanovništvu izdvaja položaj poljoprivrede u gospodarskom sustavu te odnos prema selu i poljoprivredi.

Danas taj položaj i odnos prema poljoprivredi dobro ilustrira činjenica da na stanje u hrvatskoj poljoprivredi utječu stihijska kretanja i sezonska prilagođavanja. Temeljni su problemi: politika zaštite, poticajna politika, nedostatak obrtnog kapitala, sustav pričuva (rezervi), kreditiranje, kamatna politika, denacionalizacija poljoprivrednog zemljišta, privatizacija bivših poljoprivrednih kombinata i drugi (Mihalj, 1999.: 102).

Nezaobilazni zadaci u ma kojem pokušaju mijenjanja stanja u poljoprivredi i selu odnose se kako na drugačiji pristup zemlji i poljoprivrednim kulturama tako i na

⁵ U razdoblju 1971.-1991. udjel poljoprivrednog u ukupnom pučanstvu Istočne Hrvatske smanjen je sa 33,1 % 1971. godine na 13,2 % u 1991. Aktivno stanovništvo u primarnom sektoru smanjilo se 52 %, dok je u sekundarnom poraslo za 37 % i tercijarnom za 72 % (Živić, 1998.: 112, 120).

drugačiji pristup poljoprivredniku. Primjerice, prema I. Nejašmiću neodložno je voditi računa o prenamjeni zemljišta za nepoljoprivredne svrhe, o usitnjavanju posjeda putem nasljeđivanja, o ekonomičnosti proizvodnje glede optimalizacije kultura, o tehnološkoj modernizaciji, o mirovinskom i zdravstvenom osiguranju poljoprivrednika, o organiziranom kreditiranju i otkupu proizvoda, o razvoju obrazovnih i stručno-savjetodavnih ustanova i službi, te o poticanju udruživanja poljoprivrednika (Nejašmić, 1991.: 15).

Uočavanje glavnih problema i poduzimanje primjerenih mjera, bez sumnje, pridonijelo bi revitalizaciji seoskog prostora i oživljavanju interesa za poljoprivredu. Kako valja shvatiti ovaj korak *revitalizacije sela i poljoprivrede*?

Prvo, selu treba pristupati kao socijalnom prostoru ravnopravnom gradu. Drugo, poljoprivreda treba imati ravnopravno mjesto u gospodarskom sustavu zemlje, a posebice u vremenu jačanja ekološke svijesti⁶ Treće, duhovnost seoske tradicije nije zapreka širenju urbane duhovnosti i sve nezamjenljivije informatičke kulture, za čije "udomaćenje" u seoskom miljeu nedostaje infrastruktura.

Takav je pristup revitalizaciji u osnovi zagovaranje prave mjere u korištenju prirodnih, ljudskih i tehničkih resursa seoskog prostora. J. Defilippis je to nazvao integralnim razvitkom koji "...podrazumijeva gospodarski, socijalni i kulturni napredak jednog prostora i zajednice koja u tom prostoru živi, uključujući i očuvanje i unapređenje prirodne okoline. Taj se razvitak ne temelji na maksimizaciji uspjeha (proizvodnje, dohotka, profita) već na optimizaciji svih prirodnih, stvorenih i ljudskih resursa, a koja se može svesti pod pojam i okvire *održivog razvitka*" (1993.: 36). Revitalizaciju, dakle, valja shvatiti kao sveukupnost oživljavanja gospodarskih, biovitalnih, prostornih, kulturnih i ostalih funkcija određenoga prostora, u ovom slučaju ruralnoga (Nejašmić, 1991.: 13).

Ove tendencije svojstvene su novijem pristupu ruralnom razvoju, koji - zbog sve jače svijesti o ovisnosti tehnološkog centra o ruralnoj periferiji - napušta pozicije zanemarivanja seoskog prostora kao "ekološke periferije" (Cifrić, 1993.: 2). Ozbiljno upozorenje o potrebi promjene odnosa spram sela i poljoprivrede sadrži i pastoralna konstitucija Drugoga vatikanskog koncila *Gaudium et spes*. U njoj se među "pet gorućih problema" ekonomsko-socijalnog života suvremenoga svijeta ističe neuravnoteženost između odnosa prema poljoprivredi, s jedne strane, te industriji i uslugama, s druge (Dokumenti, 1986.: 713). Papa Ivan Pavao II. još je eksplicitniji: iako je poljodjelstvo od temeljne društvene važnosti, društvo ga je ipak omalovažilo i potisnulo na društveni rub. To ubrzava masovan bijeg sa zem-

.....

⁶ "U novovjekoj paradigmi razvoja, mjesto i značenje poljoprivrede sve više se marginalizira, a time i seljaka kao *ekološkog tipa*" (Cifrić, 1993.: 6). U europskoj stvarnosti nešto se ipak mijenja: "Poljoprivreda i poljoprivrednici dobivaju i nove i značajne funkcije u očuvanju ekološke ravnoteže, čuvanju i oplemenjivanju prirode i seoskog okoliša. Seljaci postaju čuvari pejzaža i vrtlari planete, a o svemu tome valja voditi računa" (Župančić, 1998.: 57).

lje u gradove, gdje su uvjeti života još više neljudski. Objektivno nepravедna situacija poljodjelstva razvidna je i iz skromne stručne izobrazbe mladih poljoprivrednika, nedostatka legalne zaštite poljodjelskih radnika i njihovih obitelji u starosti, za vrijeme bolesti ili nezaposlenosti. Papa se založio za radikalne i hitne promjene koje bi poljodjelstvu vratile pravu vrijednost, kao osnove zdrave ekonomije razvitka društvene zajednice (Ivan Pavao II., 1981.: 65-66).

3. Ljudski čimbenik

3.1. O korijenima stava o besperspektivnosti slavonskoga sela i poljoprivrede

Potreba promjene odnosa prema selu i poljoprivredi danas je u svjetskim okvirima povezana i s promjenom svijesti o prirodi. Prirodu se više ne drži neiscrpnim resursom. Čovjek ju je doveo do praga uništenja, i to kako kontinuiranim demografskim eksplozijama, tako i sve širim i jačim znanstvenim i tehnološkim manipuliranjem prirodom, a bez prihvaćanja odgovornosti za posljedice manipulacije (Gore, 1994.: 7-8). Biotehnoško nastojanje nadomještanja iscrpljene prirode, posebice u poljoprivredi, pokušaj je stvaranja dovoljnih količina hrane neprirodnim putem⁷ Time je otpočela, uz dosadašnju ekspanziju u prirodni, socijalni i makroprostor, nova ekstenzija čovjeka u mikrosvijet - genetički inženjering (Cifrić, 2000.: 139). Koliko će biotehnologija pridonijeti porastu produktivnosti u poljoprivredi, već je vidljivo. No, koliko će se njome još više degradirati stvaralačka snaga prirode, a onda i sam život, tek će se pokazati.

Bez namjere ulaženja u ovu vrlo zahtjevnu problematiku, ovaj je uvod nužan za važnu tezu: čovjek je danas pozvaniji više no ikada ranije da baš u poljoprivredi dokaže svoju prirodnost i osigura budućnost novim naraštajima. Postavljanje poljoprivrede kao djelatnosti čuvanja i održavanja prirodnih resursa nasuprot preživjeloj paradigmi poljoprivrede kao trošenja prirodnih dobara, prvi je korak k stvarnom mijenjanju odnosa spram sela i poljoprivrede. Taj je korak u Hrvatskoj zagubljen pred zahtjevima tranzicijske stvarnosti koja je, zbog tržišnih imperativa, poljoprivredu dovela u duboku krizu, daleko dublju od krize ostalih djelatnosti.

Raspadanje poljoprivrednih kombinata i pojava suviše poljoprivredne radne snage, uvoz jeftinih poljoprivrednih proizvoda i nepostojanje tržišta za domaće poljoprivredne proizvode, velike površine zapuštenog poljoprivrenog zemljišta te smanjivanje broja aktivnoga agrarnog pučanstva u selu, samo su najtransparentniji detalji složene krize u poljoprivredi.

⁷ "U razdoblju 1986.-1993. godine u 32 države provedeno je preko tisuću eksperimenata genetske promjene bilja, a 38 kultiviranih biljnih vrsta genetski je izmijenjeno. Godine 1994. počinje proizvodnja transgenetskog povrća. U uzgoju životinja biotehnoška orijentacija je usmjerena na poboljšanje njihova zdravlja (terapeutika), optimiranje proizvodnje (primjerice hormonima rasta) i na neposredno genetsko manipuliranje i stvaranje transgenetskih biljaka i životinja" (Cifrić, 2000.: 45).

Rat je posebno tragično pogodio Istočnu Hrvatsku. Sela Slavonije i Baranje tijekom 1991.-1992. godine ostala su bez svojih žitelja. Seoska je infrastruktura devastirana. Poljoprivredna su kućanstva ostala bez mehanizacije i stoke, poljoprivredne su površine zapuštene i minirane. Nakon mirne reintegracije privremeno okupirane Baranje, Istočne Slavonije i Zapadnog Srijema u sustav suverene Republike Hrvatske 1998. godine trebalo je početi od početka. Međutim, i dvije godine poslije zamjetan je vrlo malen pomak: mnogi su prijeratni poljoprivrednici tijekom prognaničkih godina promijenili zanimanje, a oni koji su se vratili poljoprivredi nisu dobili dovoljno sredstava koja bi im omogućila suvremenu proizvodnju. Pače, građevinska obnova se ne odnosi na gospodarske objekte. Uz to je još uvijek velik dio obradivih površina miniran, a seoska se infrastruktura sporo obnavlja.

Rečene okolnosti jako opterećuju razmišljanje o perspektivi slavonskog sela i poljoprivrede. Doživljaj i stav o besperspektivnosti opterećuju sadašnje poljoprivrednike i žitelje sela, kao i one mlade koji se, odabirući svoje životno zanimanje, najčešće ne odlučuju za poljoprivredu.

3.2. Pokazatelji jedne ankete

Perspektivu neke djelatnosti uglavnom određuju socijalne potrebe, stupanj tehnološke opremljenosti, prirodni resursi određenog područja, ali i demografski potencijal. U slučaju poljoprivrede Slavonije i Baranje ovim se čimbenicima danas drugačije pristupa negoli, naprimjer, s početka dvadesetog stoljeća. Pogodnost ovih prostora za poljoprivredu ostala je ista, tehnologija je u poljoprivredi znatno promijenjena, a potreba za ljudskim radom je višestruko smanjena. Tako hranu, koja je društvu uvijek potrebna, danas može proizvesti vrlo mali broj ljudi, koristeći suvremenu tehnologiju. Stoga je agrarna prenapućenost, iako izmijenjenog značenja i opsega, jedan od razloga traženja zaposlenja u drugim djelatnostima.

Poznato je, međutim, da je slavonsko-baranjska poljoprivredna proizvodnja skuplja nego u europskim razvijenim gospodarstvima. Razloga tomu je više (i već su rečeni), a jedan od njih jest i *niska uključenost mladog i stručnog kadra u poljoprivredu*, poglavito zbog uloge i važnosti kulturnoga kapitala stečenog stručnim obrazovanjem za profesionalizaciju poljoprivrednog zanimanja, sveukupni razvitak poljoprivrede i ruralne zajednice. Naime, činjenica da su obrazovanije skupine među seoskim i poljoprivrednim pučanstvom "doslovno marginalne" (Petak, 1989.: 240) prepreka je primjerenom uporabi proizvodnih faktora.⁸

.....
⁸ Sekundarnom obradom podataka uzastopnih popisa stanovništva A. Petak je ustanovio da je obrazovna struktura hrvatskih "poljoprivrednika daleko nepovoljnija od istovrsne strukture drugih kategorija aktivnog stanovništva" (1989.: 235). Još 1981. godine prosječan koeficijent školskog obrazovanja seljaka bio je 2,6 puta niži nego nepoljoprivrednika (1989.: 242).

Zato smo u pripremi ovoga rada ispitali koliko budući agronomi i ekonomisti sebe vide u poljoprivredi, kako gledaju na povratak u selo poslije diplomiranja i kakvom vide svoju budućnost. Istraživanje je provedeno u svibnju 2000. godine na ciljanom kvotnom uzorku od 150 studenata viših godišta Poljoprivrednoga (76 studenata) i Ekonomskog fakulteta (74 studenata) Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Riječ je o preglednom istraživanju provedenom metodom ankete u kojem su podaci prikupljeni grupno primijenjenim strukturiranim upitnikom (12 pitanja zatvorenoga tipa).

Na (ne-)naklonjenost budućih agronoma i ekonomista životu u selu upućuju odgovori na pitanje "Kako biste Vi ocijenili život na slavonsko-baranjskom selu?". Tri ponuđena odgovora koji život u selu afirmiraju (odgovori d, e, f u tablici 2.) izabrala je dobra četvrtina (26,66 %) ispitanika, a tri odgovora koja ga vide besperspektivnim i izoliranim (odgovori a, b, c) gotovo tri četvrtine (73,33 %) respondenata. *Selo nije privlačno velikoj većini ispitanika, a posebno značenje ovoj naprivačnosti daje odgovor b): posao i karijera upravo su ono što mladi studenti traže, a što ih danas u selu ne vidi njih čak 44 posto.*

Tablica 2.
Ocjena života u slavonsko-baranjskom selu

Ocjene života u slavonsko-baranjskom selu	Frekvencija odgovora	Postotak (%)
a) Bezsadržajan je za mlade	30	20,00
b) Ne daje mogućnost zapošljavanja i karijere	66	44,00
c) Sela su dosta izolirana od gradova	14	9,33
d) Život je u selu prirodniiji i mirniji nego u gradu	26	17,33
e) U današnjim prilikama selo pruža isto što i grad	9	6,00
f) Selo ima veću gospodarsku perspektivu od grada	5	3,33
UKUPNO	150	100,00

Međutim, dobivena je slaba povezanost varijable podrijetlo sa stavovima o životu u selu. Naime, dvije petine ispitanika su iz sela, a tri petine iz grada. U tablici 3. uočavamo da je grad privlačniji nešto većem broju studenata koji žive u gradu (četiri petine ih prihvaća odgovore a, b i c, a samo 21% odgovore d, e i f), od studenata koji žive u selu (gotovo dvije trećine ih selo drži neatraktivnim, dok ih 35 posto selo smatra privlačnim - odgovori d, e i f).

Više od dvije trećine ispitanih studenata svoj studij i zvanje koje njime stječu vezuju uz grad. Čak ih 68,67 % svoju profesionalnu perspektivu vidi boljom u gradu, dok tu perspektivu u selu vidi manje od trećine (31,33 %) respondenata.

Tablica 3.

Seosko-gradsko podrijetlo i ocjena života u selu

Ocjene života u slavonsko-baranjskom selu	Studenti koji žive u selu		Studenti koji žive u gradu	
	frekvencija	%	frekvencija	%
a) Besadržajan je za mlade	8	13,3	22	24,4
b) Ne daje mogućnost zapošljavanja i karijere	26	43,3	40	44,4
c) Sela su dosta izolirana od gradova	5	8,3	9	10,0
d) Život je u selu prirodniji i mirniji nego u gradu	11	18,3	15	16,6
e) U današnjim prilikama selo pruža isto što i grad	6	10,0	3	3,3
f) Selo ima veću gospodarsku perspektivu od grada	4	6,6	1	1,1
UKUPNO	60	100,0	90	100,0

$$\chi^2 = 8,436$$

$$df = 5$$

$$P < 0,05$$

Na još konkretnije pitanje "Vidite li za sebe, po završetku studija, profesionalnu perspektivu u oživljavanju poljoprivrede i seoskog gospodarstva?", samo se četvrtina ispitanika opredijelila za odgovor a) "da, to je moja želja". Gotovo polovina (46 %) će zaposlenje tražiti isključivo u gradu. No, visok je postotak (28,67 %) onih koji o tome još ne razmišljaju (tablica 4.).

Tablica 4.

Profesionalna perspektiva u poljoprivredi

Vidite li za sebe, po završetku studija, profesionalnu perspektivu u oživljavanju poljoprivrede i seoskog gospodarstva?	Frekvencija odgovora	Postotak (%)
a) Da, želja mi je baviti se poljoprivredom	38	25,33
b) Ne, svoje ću zaposlenje tražiti isključivo u gradu	69	46,00
c) O tome još nisam razmišljao	43	28,67
UKUPNO	150	100,00

U pokušaju detektiranja studentske orijentacije glede budućeg zanimanja, ispitanicima je ponuđena mogućnost izbora između poljoprivrede, industrije, činovničke službe i nastavka znanstvenog usavršavanja. Rezultati u tablici 5. vrlo su zabrinjavajući. Naime, ako *blizu tri petine budućih diplomiranih ekonomista i diplomiranih agronoma sebe vide u uredu kao činovnike državne službe ili neke agencije* (odgovor c), a ne u industriji i poljoprivredi (samo četvrtina bira odgovore a) i b)), onda je upitan sam smisao njihovog školovanja.

Tablica 5.
Izbor zaposlenja po završetku studija

Gdje biste željeli potražiti zaposlenje po završetku studija?	Frekvencija odgovora	Postotak (%)
a) U poljoprivredi (ratarstvo, stočarstvo, vinogradarstvo, ...)	29	19,33
b) U industriji (metalskoj, tekstilnoj, prehrambenoj, ...)	8	5,33
c) U uredu (u državnoj službi, nekakvoj agenciji, ...)	86	57,33
d) Nastavio bih školovanje (magisterij, doktorat)	27	18,00
UKUPNO	150	100,00

Uzroke ovakvom stanju treba tražiti u prevladavajućoj dugogodišnjoj praksi i sustavu vrijednosti. Primjerice, poznato je da će fakultetski obrazovan pojedinac imati višu i sigurniju plaću u državnoj službi nego u nekom poljoprivrednom poduzeću, ili u poduzeću drvne, prehrambene ili tekstilne industrije. Također je važna, u nas još uvijek evidentna, razlika između uvjeta života u selu i u gradu. Gradski je život mladima ipak sadržajni i obećavajući (tablice 2. i 3.), a kako je poljoprivreda djelatnost ruralnih prostora, mladi se poslije nekoliko godina studiranja u gradu teško odlučuju na povratak u seosku sredinu.

Smatraju li mladi selo i grad životnim zajednicama, smetaju li im otuđenost, individualizam, nesuradnja i izoliranost kao obilježja urbanih prostora, te drže li do zajedništva i solidarnosti kao obilježja koja se vezuju uz seosku tradiciju? Iz tablice 6. vidljivo je da *veći dio ispitanika iz sela drži zajedništvo i solidarnost obilježjem života u selu* (njih 43,33 %) nego ispitanika iz grada (njih četvrtina). Podaci u tablici 7. kazuju da nešto više od polovice ispitanika iz grada daje prednost gradu kao životnoj zajednici (ne misle da je život u gradu otuđen, izoliran i individualistički), dok su ispitanici iz sela u tome podijeljeni (njih nešto više od trećine misli da je život u gradu otuđen, izoliran i individualistički, a isto toliko ih je suprotnog mišljenja).

Tablica 6.
Selo kao životna zajednica

Ispitanici koji su do sada živjeli:	Život je u selu prožet zajedništvom i solidarnošću te suradnjom u svakodnevnom poslu							
	Da		Ne		Ne mogu ocijeniti		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%	f	%
u selu	26	43,33	17	28,33	17	28,33	60	100,00
u gradu	22	24,44	25	27,77	43	47,77	90	100,00
UKUPNO	48	32,00	42	28,00	60	40,00	150	100,00

$$\chi^2 = 7,426$$

$$df = 2$$

$$P < 0,05$$

$$C = 0,22$$

Tablica 7.
Grad kao životna zajednica

Ispitanici koji su do sada živjeli:	Život je u gradu izraz otuđenosti i izoliranosti, nesuradnje i individualizma							
	Da		Ne		Ne mogu ocijeniti		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%	f	%
u selu	21	35,00	21	35,00	18	30,00	60	100,00
u gradu	24	26,66	47	52,22	19	21,11	90	100,00
UKUPNO	45	30,00	68	45,33	37	24,66	150	100,00

$$\chi^2 = 4,42$$

$$df = 2$$

$$P < 0,05$$

Bez obzira na priču o humanijem životu u malim seoskim zajednicama, *mladi se opredjeljuju za život u gradu*. Na pitanje "Gdje biste željeli živjeti po završetku studija?", samo 24 % ispitanika planira živjeti u selu, a čak više od tri četvrtine u gradu!

Izneseni stavovi budućih agronoma i ekonomista još su jedna potvrda da se nije dogodilo ništa bitno u kratkom vremenu tranzicijskoga previranja, što bi promijenilo odnos prema selu i poljoprivredi. Dapače, trendovi deruralizacije i deagrarnizacije imaju i dalje "perspektivu".

4. Zaključak

U naslovu su rada naznačene dvije uporišne točke - ljudski čimbenik i revitalizacija sela i poljoprivrede, na kojima valja poraditi želi li se promijeniti nimalo obećavajuća sadašnja slika slavonskoga sela i poljoprivrede. Veza je ovih uporišnih točaka neupitna i bila je temom brojnih radova u hrvatskoj sociologiji sela. Njoj se može prići s pozicije *socioekonomske problematike* - učiniti sloj poljoprivrednika gospodarski stabilnom socijalnom skupinom, mirovinski i zdravstveno zbrinutom; s *političke pozicije* - zbog očuvanja socijalnog mira poticati reagrarnizaciju sela i infrastrukturno opremanje sela, kako bi se smanjio pritisak seoskoga, suvišnog stanovništva, na gradove koji ne nude niti zaposlenje, niti stan; ili sa *socioekološke pozicije* (što je sve prisutniji trend u svijetu) - unapređivanje poljoprivrede kao skrb za prirodu, zaokret od industrijalizacijskog projekta poljoprivrede ka ekološkom projektu.

Svaki od ovih pristupa u svojoj bi realizaciji donio selu i poljoprivredi određeni napredak. Međutim, dugoročnu i planski trajnu perspektivu slavonskom selu i poljoprivredi mogu osigurati samo sva tri pristupa zajedno. Tek kada se politički adekvatno pozicionira poljoprivreda u gospodarstvu, a selo kao ravnopravan socijalni prostor gradu (u infrastrukturnom pogledu), početak će se mijenjati odnos prema selu i poljoprivredi: od nepoželjne i neperspektivne životne sredine i djelatnosti k privlačnoj i prihvatljivoj životnoj sredini i djelatnosti.

Inovativnost, koja je glavno obilježje sofisticirane tehnologije i visokoprofitabilnih djelatnosti, u poljoprivredi valja svakako vezivati uz osuvremenjivanje tehnologije proizvodnje, ali i uz *ljudski čimbenik* kojemu se danas ima drugačije pristupati nego što je to bilo početkom 20. stoljeća. Taj drugačiji pristup jest u širenju svijesti o *isplativosti obrazovanja* svugdje, pa i u poljoprivredi⁹ u *inoviranju svijesti* koja će poljoprivredu motriti *nezamjenljivom djelatnošću u društvu*. Takvu je svijest moguće i potrebno razvijati kroz sustav obrazovanja,¹⁰ ali je za njezino zaživljavanje potrebna politička koncepcija subvencioniranja poljoprivrede. Učinci ovakve strategije pokazali bi se na nekoj budućoj generaciji studenata agronomije i ekonomije, koja bi u agraru vidjela perspektivu za sebe, a u selu socijalni prostor koji ne ograničava već obogaćuje život.

Tijekom proteklog desetljeća, ne-inovirana svijest je bogatstvo seoskog života nastojala vezivati uz tradicijsku seosku kulturu. Slavonija je preplavljena različitim kulturno-umjetničkim manifestacijama koje prikazivanjem narodnih nošnji i kulinarskih posebnosti makar na jedan dan ožive neko selo ili grad. Takve godišnje, "jednodnevne revitalizacije" sela i poljoprivrede samo mogu imati turističku svrhu, ali nisu stvaran pomak u tretiranju sela i poljoprivrede.

Sela su Slavonije i Baranje svake godine sve starija i sve praznija. Ta je istina dovoljan argument za kompleksan zahvat koji bi morao promijeniti uvjete i same poljoprivredne djelatnosti. Poduzetnička bi se kreativnost imala pokazati neophodnom i u poljoprivredi, a to će se zbiti ako se mladi okrenu od, za sada poželjne, uredske stolice ka prirodnom prostranstvu i kreacijama u laboratoriju prirode.

Literatura

1. Aleksandrowicz, Dariusz (1998.): Integracija, nacionalizam i religija. - **Politička misao**, Zagreb, 35 (1998) 4: 90-98.
2. Cifrić, Ivan (1993.): Novi socijalni kontekst - novi odnos prema poljoprivredi i okolišu. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 1-2: 1-10.
3. Cifrić, Ivan (2000.): Bioetika i ekologija : bioetičke i ekološke teme u sociološkoj perspektivi. - Zaprešić : Matica hrvatska Zaprešić, 222 str. - (Znanstvena biblioteka ; sv. 6)

⁹ Spomenimo ovdje riječi F. Fukuyame: "Kulturom potaknuto uvažavanje učenja možda nije imalo gospodarskog smisla prije 50 ili 100 godina, kada je povrat sredstava uložen u višu izobrazbu bio vrlo mali, ali u današnjem svijetu tehnologije isplativost vještina i znanja dramatično je porasla" (Fukuyama, 2000.: 393).

¹⁰ O određenim pomacima u obrazovanju i svijesti seljaka M. Štambuk piše: "Seljaci se unutar sebe diferenciraju na one suvremenije, poduzetnije, ekonomski racionalnije, obrazovanije koji poljoprivredno zanimanje, onoliko koliko je moguće s obzirom na njegove specifičnosti, izjednačuju s ostalim zanimanjima" (1991.: 2).

4. Defilippis, Josip (1993.): Upravljanje integralnim razvitkom ruralnih područja. - **Sociologija sela**, Zagreb, 31 (1993) 1-2: 35-39.
5. Dokumenti Drugog vatikanskog koncila (1986.): Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu. - Zagreb : Kršćanska sadašnjost, str. 619-768.
6. Fukuyama, Francis (2000.): Povjerenje. - Zagreb : Izvori, 416 str.
7. Gore, Al (1994.): Zemlja u ravnoteži. - Zagreb : Mladost, 323 str.
8. Ivan Pavao II. (1981.): Laborem exercens. - Zagreb : Kršćanska sadašnjost, 84 str.
9. Leonard, Peter (1997.): Postmodern Welfare. - London : Sage Publications Ltd., XVI, 187 pp.
10. Mendras, Henri (1986.): Seljačka društva : elementi za jednu teoriju seljaštva. - Zagreb : Globus, 310 str.
11. Mihalj, Pavle (1999.): Što hrvatskoj poljoprivredi donosi članstvo u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji? - **Politička misao**, Zagreb, 36 (1999) 1: 101-112.
12. Nejašmić, Ivica (1991.): Moguća revitalizacija sociodemografski depresivnih prostora Hrvatske. - **Sociologija sela**, Zagreb, 29 (1991) 111-114: 11-24.
13. Petak, Antun (1989.): Jugoslavensko seljaštvo i obrazovanje u eri scijentizacije. - **Sociologija sela**, Zagreb, 27 (1989) 105/106: 235-258.
14. Polanyi, Karl (1999.): Velika preobrazba : politički i ekonomski izvori našeg vremena. - Zagreb : Naklada Jesenski i Turk ; Hrvatsko sociološko društvo, 336 str. - (Biblioteka Revije za sociologiju ; Prijevodi djela)
15. Popis stanovništva 1991. (1994.), Zagreb, DZSRH, knjiga 6, Dokumentacija 886.
16. Rifkin, Jeremy (1999.): Biotehnološko stoljeće : trgovina genima u osvit vrlug novog svijeta. - Zagreb : Naklada Jesenski i Turk, 312 str.
17. Ritzer, George (1996.): The Mcdonaldization of Society. - London : Sage Publications Ltd., XXII, 266 pp.
18. Štambuk, Maja (1991.): Društvene mijene ruralnog prostora Hrvatske. - **Sociologija sela**, Zagreb, 29 (1991) 111-114: 1-10.
19. Živić, Dražen (1998.): Neki pokazatelji i posljedice deagrarizacije i deruralizacije u istočnoj Slavoniji. - **Sociologija sela**, Zagreb, 36 (1998) 1-4 (139-142): 103-125.
20. Župančić, Milan (1991.): Seljaštvo i modernizacija poljoprivrednih gospodarstava. - **Sociologija sela**, Zagreb, 29 (1991) 111-114: 45-55.
21. Župančić, Milan (1998.): Seoska modernizacija i tradicija. - **Sociologija sela**, Zagreb, 36 (1998) 1-4 (139-142): 53-66.

Antun Šundalić

Faculty of Economics, University of Josip Juraj Strossmayer in Osijek, Croatia

The Role of the Human Factor in the Revitalisation of Slavonian Villages and Agriculture

Summary

In this paper, which was presented at the 2nd scientific convention of the Croatian Society of Agricultural Economists "Challenges to the Croatian Agriculture at the Verge of the 21st Century" (Poreč, Croatia, 8-11th November 2000), the author discusses about the chance of Slavonian villages to get highly educated specialists for agriculture and economy in circumstances of post-socialistic transition and globalisation. Although the region of Slavonia is rural rather than urban, agriculture plays a secondary role in the overall economy. The village population is less and less orientated towards farming as their basic livelihood, and the country life can hardly be called a village culture any more. This state could be the result of transitional changes in the agriculture, the consequence of the aggression in 1991/92 when a major part of Slavonia and the whole of Baranya were occupied, and the result of modernisation which decreases the necessary number of people active in agriculture (farmers).

Through their key activity, i.e. agriculture, villages used to be orientated towards, and directly dependent on the nature. Nowadays, this primary connection is overshadowed by the dependency of village and agriculture on the economic policy in which those two take a back seat. The current policy is expected to reposition the villages and agriculture in the general development of society, to conduct a constructive demographic policy aimed at keeping the young people in the villages, to display new development initiatives through using scientific and technological advances. However, of major importance in all this is the human factor - *educated specialists for agriculture and economy*. The question whether Slavonian villages will get a sufficient number of those is partly answered by the survey research conducted on quota-sample of students (150 respondents) of the Faculties of Agriculture and Economics of the University of Josip Juraj Strossmayer in Osijek. Because the villages are attractive only for a quarter of the future agronomists and economists, because one third of respondents see their professional perspective in the village, and because not until the quarter of respondents own perspective connect with revitalisation of agriculture and farming, the author considers that agriculture and farms will not get educated specialists and puts the question about the sense of their high-education.

Key words: revitalisation, human factor, deagrarianisation, deruralisation.

Received on: 11th May 2001

Accepted on: 18th June 2001

Antun Šundalić

Faculté d'Économie, Université Josip Juraj Strossmayer, Osijek, Croatie

Le rôle du facteur humain dans la revitalisation du milieu rural et de l'agriculture en Slavonie

Résumé

Dans cette étude, présentée à la IIe réunion scientifique de la Société Croate d'Agro-économie: "Les Défis devant lesquels l'agriculture croate se trouve au début du XXIe siècle" (Porec, Croatie, 8-11 novembre 2000), l'auteur fait des recherches sur les perspectives du milieu rural de Slavonie d'obtenir, dans les conditions de la transition post-socialiste et de la globalisation, des spécialistes hautement qualifiés pour l'économie et l'agriculture. Bien que la Slavonie ne soit plus marquée par la ruralité, mais par son caractère urbain, l'agriculture est d'une importance secondaire dans l'économie de la Slavonie. La population rurale est de moins en moins orientée vers l'agriculture en tant qu'activité vitale de base, et il est de plus en plus difficile de désigner par la culture rurale le mode de vie dans le milieu rural de Slavonie. L'auteur considère que cet état de choses est une conséquence des changements dus à la transition, de l'agression contre la Croatie de 1991-1992 et de l'occupation d'une partie importante de la Slavonie et de toute la Baranja, ainsi que de la modernisation, qui diminue la nécessité d'une population agricole active.

Alors que jadis, par son activité-clé - l'agriculture - le milieu rural était directement orienté vers la nature et en dépendait, aujourd'hui ce lien primaire est assombri par la dépendance du milieu rural et de l'agriculture de la politique économique qui - ce qui est notamment reconnaissable dans les instruments de la politique agricole - laisse l'agriculture et le milieu rural "en attente". On attend des autorités croates actuelles un nouveau positionnement du milieu rural et de l'agriculture dans l'ensemble du développement social (dans la stratégie du développement global) et une politique démographique de qualité, ainsi qu'un nouvel encouragement au développement de l'agriculture par l'application des réalisations scientifiques et technologiques, articulé par la politique agricole et technologique, car leurs moyens (conforme au nouveau contexte social et économique) sont la condition pour maintenir la population jeune dans le milieu rural. Dans tout cela, le facteur humain est cependant le facteur-clé - *spécialistes éduqués et formés pour l'agriculture et l'économie*. Le milieu rural les obtiendra-t-il sous forme de professions adéquates (corpus de connaissances et de savoir-faire professionnels, de connaissances sociales générales et de l'éthique)? Une réponse partielle est donnée par les recherches synoptiques faites sur un échantillon d'un quota de 150 étudiants de la Faculté d'Agriculture et d'Économie de l'Université J. J. Strossmayer, à Osijek. Étant donné que le milieu rural n'attire qu'un quart

des futurs agronomes et économistes, que moins d'un tiers d'entre eux voit une perspective professionnelle dans le milieu rural, et que seulement un quart d'entre eux lient leurs perspectives à la revitalisation de l'agriculture et des exploitations rurales, l'auteur considère que l'agriculture n'obtiendra pas les spécialistes dont elle a besoin, et il considère que le sens de leurs études est en question.

Mots-clés: revitalisation, facteur humain, dépopulation agricole, déruralisation.

Reçu: le 11 mai 2001

Accepté: le 18 juin 2001